

Pragmatické motivace v psané podobě češtiny

On the pragmatic motivation in written Czech

The article shows that certain phenomena regulated by the rules of Czech orthography, namely by rules regulating the use of capital letters and quotation marks, are in fact pragmatic. The usage of capital letters points to cases of individual reference (proper names as a means of identification) or it reflects a honorific function (including occasional overlapping with the aforementioned function). The use of quotation marks is shown as an instrument of the author's communicative strategy involving particular conversational implicatures (pragmatic intrusion – irony, reinterpretation, semantic shifts). It reflects stronger authorial commitment to implicature than analogical strategies occurring in spoken communication.

Key words: communicative strategies, conversational maxims, honorifics, individual reference, particular conversational implicature, proper names, reinterpretation

Klíčová slova: komunikační strategie, konverzační maximy, honorifika, individuální reference, partikulární konverzační implikatura, vlastní jména, reinterpretace

0. Abychom předešli možným nedorozuměním, uvedeme nejprve, čím se tento text nezabývá. Nejde nám o ortograficky zachycený vztah grafému a fonému ani o průniky morfologické informace do pravidel psaní (Starý, 1992; Sgall, 1994), stranou necháváme i grafické znázornění zvukových charakteristik výpovědi, protože tečka, otazník a vykřičník jsou jen velmi přibližnými náznaky. Nemíníme hodnotit vhodnost či účelnost platné ortografické normy ani se zabývat vývojem pravopisných úprav. (Pokud se objeví odkaz na různé pravopisné příručky, má ilustrativní funkci.) Jde nám o to, jak soustava pravidel psané podoby češtiny, resp. u nás přijatý model grafického zachycení jazykových projevů reflektuje jevy, jimiž se zabývá lingvistická pragmatika. Přesněji řečeno, dané jevy se k problematice pravopisu vztahují jen zprostředkovaně, tím, že se v češtině odrážejí ve způsobu psaní. Motivace pragmatickou dimenzí jazyka se v češtině projevuje u psaní velkých písmen a psaní tzv. rozdělovacích (členicích) znamének, především uvozovek. Zdůrazňujeme, že se soustředíme vskutku na pragmatické motivace, nebudeme tedy (např. v pasážích, které se týkají uvozovek), komentovat všechny případy, o kterých se v Pravidlech českého pravopisu pojednává. Materiál, z něhož vycházíme, byl průběžně sbírán především z publicistických textů a novinových inzerátů, ve fázi zpracování tohoto článku obsahoval cca tisíc příkladů. Obecně jde o jevy velmi frekventované, opakovaně se vyskytující.

1. Velká písmena jsou oblastí pravopisu, v níž se uplatňují především dvě pragmatické funkce, a to a) funkce referenčně-identifikační a b) funkce honorifikační, přičemž nezřídka se a) a b) překrývají. Zásadu označovat velkým písmenem začátky větných, resp. výpovědních celků lze považovat za konvenci s cílem usnadnit pochopení segmentace textu při vizuálním vnímání. (S jistou nadsázkou tedy k identifikační funkci patří, protože usnadňuje identifikování písmem zachycených výpovědních celků.) V určitých případech je zde možné mluvit o funkci estetické (přesněji snad ornamentální), jak se o ní zmiňuje Vachek (1984). Estetickou funkci nepochybně měly zdobené iniciály ve středověkých rukopisech (zároveň však do textu vnášely dodatečnou informaci); v dnešní době se s ornamentální funkcí velkých písmen setkáme tam, kde je jako složka komplexního sdělení estetizováno (ozvláštněno) celkové grafické ztvárnění písemné podoby komunikátu, tj. zejména u specifických textů typu pozvánek, vizitek, oznámení, plakátů apod.

1.1. Identifikační funkce, jednoznačně pragmaticky motivovaná, je prominentní u psané podoby vlastních jmen a vlastních názvů. Tím, že užitím velkého písmena u určitého výrazu signalizujeme, že jde o vlastní jméno/název, signalizujeme jedinečnost jeho (potenciálního) referentu. Označení vlastním jménem nebo názvem je vyjádřením toho, že entita, k níž mohou být vlastní jméno nebo vlastní název vztaženy, je individualizována a odlišena od jiných entit téže třídy, a tedy může být jako taková identifikována (nalezena). V češtině však neplatí, že pojmenování, zejména u objektů, může být velkým písmenem individualizováno podle rozhodnutí producenta (jako např. v angličtině), naopak je třeba nejprve zjistit, zda objekt, k němuž má být pojmenování vztaženo, splňuje podmínky pro individualizaci (jakkoli často konfúzní, viz kterákoli novodobá Pravidla českého pravopisu [dále jako PČP]), a teprve pak je označení velkým písmenem „správné“. Naproti tomu repertoár např. osobních vlastních jmen je, alespoň v našem kulturním kontextu, kulturně-historicky omezený a formálně stejné pojmenování může být vztaženo na neurčitý počet jedinců (vlastní jména patří k tzv. shifters). O deskriptivní funkci, a tedy jména pseudo-vlastní se jedná tam, kde se např. v narativním textu vytvářejí okazionální pojmenování založená na nějakém nápadném rysu (*Velký nos, Kožená bunda, Ukřivdění, Muž, co všechno ví*). Zásoba (křestních) jmen, kterých se v naší (a širše euroamerické) jazykové komunitě užívá, je zčásti jazykově specifická, zčásti je sdílena širším kulturním okruhem, proto jsou jakožto vlastní jména rozeznatelná. U příjmení (resp. ekvivalentů této další složky osobní identifikace) je situace složitější – jsou jazykově specifická v daleko větší míře, zároveň se však s nimi spojují další kulturní odlišnosti (jména mužská, ženská, jméno po otci v ruštině vs. španělštině apod.). Pokud jde o vlastní názvy (zeměpisná jména, pojmenování objektů apod.), lze mezi nimi lišit několik skupin. U historických jmen např. měst je jejich vznik (motivace jejich volby) a „význam“ ze současného hlediska většinou neprůhledný, etymologic-

ký výklad může objasnit jejich původní popisný charakter. U pojmenování budov, institucí, popř. výrobků jde o kombinaci funkce identifikační, diferenciativní a také evokační a konotativní, často i expresivní. Mezi chrématonyma mohou být přenášena osobní i místní vlastní jména (*rychlík Emil Zátonek*, *rychlík Bečva*). Zde se pak – zejména při užití osobních jmen – dostává do hry i funkce honorifikační, známá jinak především u toponym.

1.2. Velké písmeno však propriálnost (tj. individuální vztáhnutelnost) lexikální jednotky signalizuje pouze konvenčně, osobní jména (především tzv. křestní) jsou, jak již bylo řečeno, rozeznatelná svou jazykovou formou právě díky tomu, že je jich v určitém kulturním okruhu relativně omezený počet; navíc obvykle nesou rovněž informaci o tom, zda jejich nositelem je muž, nebo žena. V jiných kulturních okruzích s jinými grafickými soustavami tato rozeznatelnost mizí a informace o tom, že jde o osobní jméno, je dodána jinými prostředky.¹ Dohromady s příjmením (které ovšem může být formálně totožné s apelativem, srov. *Hruška*, *Černoš*) osobní jména zpravidla představují informaci dostačující k identifikaci jedince, a jak ukazují současné internetové vyhledávače, psaní velkých písmen na počátku každé pojmenovávající jednotky, ostatně mnohokrát záměrně porušované, ať už z žertu např. v osobní korespondenci, nebo jako součást typografických experimentů, je z hlediska identifikace irelevantní. Záměrné psaní zejm. osobního vlastního jména s počátečním malým písmenem však bývá součástí komunikační hry: implikuje skutečnou nebo zdánlivou (komickým záměrem motivovanou) dehonorifikaci, nebo (někdy předstíranou) inferiorizaci osoby, k níž se takto referuje. Jak poznamenává pasáž v odpovídající části Internetové jazykové příručky na webu Ústavu pro jazyk český, žádný oficiální seznam vlastních jmen neexistuje a pro zjištění, jakou zásadou se při rozhodování, zda psát, či nepsat velké písmeno (zejména u tzv. víceslovných pojmenování) má uživatel řídit, je často nutné uplatnit encyklopedické znalosti nebo se opírat o analogii.² Zde dodáváme, že výraznou úlohu má kontext, protože hranice mezi vlastním názvem (zejména u chrématonym) a apelativizovaným výrazem je na něm závislá, srov. *Tento týden zlevňujeme: Rama bylinková, Rama bonjour, ...* (z nabídkového letáku obchodního řetězce) vs. *namazat si chleba ramou*.

1.2.1. Za variantu identifikační funkce lze považovat účelové užití velkých písmen u apelativ, jimž má být takto zajištěna individuální, jedinečná reference v rámci jednoho určitého textu. Objevuje se v právnických a administrativních textech a jde o způsob psaní vybočující z platných pravidel. Např. *Hlavním akcionářem firmy X. Y.*

¹ Např. v japonštině přídomky *-san*, *-sama*; ostatně právě japonština velká a malá písmena vůbec nerozlišuje, nerozlišuje ani psaní vlastních jmen a apelativ (ani hranice mezi slovy). Za tuto informaci děkuji I. Barešové.

² Srov. <<http://prirucka.ujc.cas.cz/?id=180>>.

se sídlem [...], identifikační číslo [...] (dále jen Hlavní akcionář); akcie vydané společností X. Y. (dále jen Akcie); vlastnictví Akcií Hlavního akcionáře bylo osvědčeno z písemného prohlášení Hlavního akcionáře a fyzickým předložením Akcií. Podobně jsou v dalším textu definovány entity *Ostatní akcionáři*, *Oprávněné osoby*, *Protiplnění*, *Doručení dokumentace* apod. V pokračování textu oznámení se pak setkáme s psaním *Při předložení Akcií vyplní Oprávněná osoba Formulář, ve kterém budou vyznačeny předložené Akcie, bude stanovena výše Protiplnění* atd. Pragmatická motivace je zde jednoznačná, protože zvolený způsob psaní vyplývá ze snahy vytvořit prostředek nezpochybnitelné jedinečné reference. Jde o výše zmíněnou individualizaci z rozhodnutí produktora, která byla vyvolána potřebami praxe.

1.3. Výrazně pragmatické je uplatnění velkých písmen jako prostředku honorifikace, především v rámci personální a sociální deixe u indexových výrazů *Ty*, *Vy* a navazujících výrazů přivlastňovacích, ale také u označení náboženských pojmů a u personifikací v literárních textech. Existují ovšem případy, kdy k totožnému (a jedinečnému) referentu lze odkazovat jak výrazem v písmu nehonorifikujícím, tak i honorifikem lexikálním, zvýrazněným velkými písmeny: *papež* (máme na mysli užití v nepřeneseném významu) – *Jeho Svatost, současná britská královna – Její královské Veličenstvo Alžběta II.* Identifikační a honorifikační funkce velkých písmen se mohou překrývat, protože honorifikum v jistém kontextu identifikuje individuálně, ale dochází k tomu i u označení všednodenních. Např. referování ke složkám (pracovištím) nějaké instituce s užitím počátečního velkého písmena je na pozadí honorifikační funkce známé z jiných kontextů chápáno jako zvýznamnění referentu, tudíž honorifikace. Ukazuje to mj. současná praxe psát názvy univerzitních kateder a jiných pracovišť s počátečním velkým písmenem, ačkoli to platná pravidla nedoporučují a jedinečnost reference je zpravidla zajištěna kontextem. (Je však nutno poznamenat, že uvedené psaní, jakkoli podle současné ortografické kodifikace nesprávné, nemůže být zdrojem dezinformace nebo nedorozumění.) Do zásad honorifikujícího psaní velkých písmen se však promítá i společenská situace: psaní *Vánoce*, *Velikonoce*, *Svatodušní svátky* se vrátilo až v PČP z roku 1993, tedy v době, kdy už nebylo ideologicky nepřijatelné velkým písmenem honorifikovat svátky svou podstatou náboženské. Srov. naproti tomu psaní *Svátek práce*, resp. nevyslovenou, leč z uváděných příkladů vyvoditelnou zásadu, že s počátečním velkým písmenem se píše názvy významných dějinných událostí chápaných „kladně“, např. *Vítězný únor*, *Velká vlastenecká válka*, kdežto názvy dějinných událostí chápaných „jinak“ se píše s písmenem malým – *druhá světová válka*, *postupimská konference* (PČP, 1977, s. 74). Zde lze dokonce mluvit o jisté snaze manipulovat způsobem psaní vnímání textu čtenářem. Celkově však je možné říci, že psaní velkých písmen jak ve funkci identifikační, tak honorifikační je podmíněno mimojazykovými konvencemi a na srozumitelnost textu zásadní vliv nemá.

2. Pragmatická je rovněž motivace mnoha případů užívání uvozovek. Rozlišuje se jednak užívání uvozovek u citátů, popř. u slov, která mají být vytčena (*každé „proč“ má své „proto“*), jednak u takových výrazů v textu, u nichž produktor vede čtenáře k tomu, že výraz má být pochopen s posunem ve významu.³ Zejména tyto autorem navozované významové posuny jsou výrazným příkladem pragmaticky motivovaného psaní. Jde o signalizaci posunů, které se v současné pragmalingvistice zkoumají jednak jako startovače inferenčních procesů, jednak jako vytváření tzv. konceptů ad hoc (srov. Wilson[ová] – Carston[ová], 2007; Blutner, 2006).

2.1. Uvozovky vyznačující přímou řeč nebo citátové slovo explicitně signalizují, že jde o projev jiného mluvčího, než je produktor základní roviny komunikátu, tudíž ho do značné míry zbavují odpovědnosti za obsah komunikátu citovaného a umožňují mu, aby se od obsahu citátu případně distancoval; může jít i o prostředek jazykové hry. Srov. např. *Obecně srozumitelný kód „mladá a rozhněvaná“ ocení mladí a rozhněvaní čtenáři* (z literární recenze; umístění první dvojice adjektiv do uvozovek naznačuje citát, který je opakováním bez uvozovek posunut do mírně komické roviny), *Obama hostil „pivní summit“* (z tisku; patrně jde o doslovný překlad z tisku zahraničního, tj. může být zároveň chápáno jako citát; o jazykovou hru u slova *summit* jde z toho hlediska, že šlo sice o setkání vysokých činitelů s prezidentem, avšak neoficiálně u piva). Opačná je situace, kdy se produktor základního komunikátu k obsahu citátu hlásí, má však povinnost ukázat, že nejde o jeho vlastní (jím originálně produkováný) text. To se týká zásad citace v odborných textech. Mluví ovšem může citovat sám sebe, v tom případě signalizuje kombinování (zdvojování) komunikátů, zpravidla s cílem určitý obsahový úsek zdůraznit. Rozdílnost od základní roviny komunikátu se v přímé řeči projevuje také v tom, že časová a prostorová deixe citátu je odlišná od časoprostorové dimenze základního komunikátu. Např. *„Věděla jsem, že tam spousta věcí nehraje,“ vysvětluje advokátka*. V tomto úryvku je primární časová orientace, shodná s časovou orientací základního textu, dána přítomným časem v postponované uvozovací větě; préteritum v hlavní větě citátu lokalizuje časovou platnost citátu před okamžik promluvy uvozovací věty, prézens v obsahové větě má relativní význam současnosti s časovou orientací věty hlavní. O referentu prostorového indexu *tam* můžeme soudit pouze podle kontextu vztahujícímu se k citátové větě. (K časové a prostorové deixi srov. Hirschová, 2006, s. 39–61.) V této oblasti tedy uvozovky fungují jako nástroj komunikační struktury textu (podobně, ovšem s funkcí obsahovou, strukturují text závorky), v níž se projevuje řečové (komunikační) jednání produktora. Odlišení přímé řeči v beletrii

³ PČP z r. 1926 na s. XLIII říkají, že, „do uvozovek klademe rčení, o jejichž pravdivosti pochybujeme“. Zde je nutno uvést, že v příkladech, které nás k napsání tohoto textu přivedly, hraje velkou roli kontext, avšak jeho širší uvádění by prezentované příklady prostorově příliš zatížilo. Předkládáme tedy jen kontext minimální.

může užívat i jiných grafických prostředků, např. pomlčky; je rovněž možné začlenit přímou řeč do jiné přímé řeči a pak je tento začleněný citát rovněž odlišen. Srov. např. *Řečník pravil: „Heslem Palackého byla slova: „Svoji k svému, a vždy dle pravdy“.*“⁴ U citátových slov a spojení nebo při vytýkání se někdy užívá odlišení jiným typem písma, např. kurzívou. (Specifický textotvorný postup, jakým je tzv. nevlastní přímá řeč, je mimo téma tohoto článku.)

Citátová funkce uvozovek je zmíněna už v PČP z r. 1854, kupodivu ji však neuvádí Skladba V. Zikmunda (1863), i když se v ní o přímé řeči pojednává (s. 520–521) – příklady na přímou řeč jsou psány bez uvozovek.

2.2. Rozmanitější jsou důsledky užití uvozovek tam, kde produktor textu naznačuje, že výrazu užívá v posunutém, nedoslovném významu, tj. že jich užívá „ve smyslu jiném, než je obvyklé“ (PČP, 1977, s. 98). Jako nejčastější příklad se uvádí ironie, tedy užití ve významu opačném doslovnému: *To je ta jeho „nezištnost“!*; *To byla Topolánkova italská „dovolená“*; *pupky „zdobené“ piercingem*; *prohlédl jsem si dva „humorné“ klipy ke kampani*. Práce s takto explicitně signalizovanými významovými posuny se podle našeho stručného průzkumu nejčastěji objevuje v textech publicistických, nejsou však žádné důvody, aby se tato komunikační strategie nemohla objevit i v textech jiných typů (srov. Nekula, 1990; 1991).

2.2.1. Ironie, pro niž je užití uvozovek jen jedním z vyjadřovacích prostředků (nemusí být v psaném textu signalizována vůbec), je z hlediska pragmatického založena na uplatnění partikulární konverzační implikatury. Konverzační implikatura, založená na porušení některé z konverzačních maxim (Grice, 1975; 1991), resp. na porušení více než jedné zároveň, se v komunikaci uplatňuje velmi často. Ironické výpovědi vědomě a záměrně porušují maximu kvality, protože jejich doslovný význam neplatí, platí jeho protiklad. (Od lži se liší tím, že jejich „nepravdivost“ bývá signalizována, navíc kontext a situace jsou s doslovným významem ironické výpovědi v rozporu.) Zdánlivě porušují také kooperační princip. Jde o situace, kdy se kooperační princip dostává do konfliktu se zdvořilostí – má-li produktor kooperovat, musí vyslovit/napsat něco, co je vůči adresátovi nebo jiné osobě nepříjemné, tedy nezdvorné. (V ironických výpovědích bývá navíc přítomno negativní hodnocení, popř. zesměšnění osoby a/nebo objektu, k nimž se ironie vztahuje.) Jestliže produktor zvolí pro své sdělení ironickou, tj. nepřímou strategii, postupuje, pokud jde o doslovný význam výpovědi, zdánlivě nekooperativně, protože nemá na mysli to, co sděluje. Kooperace se v takových případech odehrává na úrovni intendovaného významu, vlastního smyslu (srov. Leech, 1983, s. 142). Užití uvozovek ale znamená, že na rozdíl od implikatury v mluveném projevu nemůže být přítomnost implika-

⁴ Příklad je převzat z PČP 1926, s. XLIII.

tury následně popřena. V mluveném projevu to možné je, pokud ovšem produktor neužije příznakové intonace nebo se neuchýlí ke gestu, kdy se při mluvení naznačují uvozovky prsty rukou. Produktor psaného komunikátu může implikaturu případně korigovat, nemůže však popřít, že k ní vnímatele navigoval.

2.2.2. Partikulární konverzační implikatura je silně závislá na kontextu a bez jeho znalosti nemůže být interpretována. Pracuje se sémantickými posuny, často zahrnujícími hodnocení obsahu komunikátu, a vyžaduje dointerpretování nebo reinterpretování na straně vnímatele. Jak ukazují nalezené příklady významových posunů signalizovaných užitím uvozovek, nejobecněji u nich jde o relativizaci vlastního, primárního významu slova, ne tedy vždy o poukazování na protiklad jako u ironie. Z hlediska teorie relevance bychom mohli mluvit o sdělování intendovaných inferenčních (vyvozovaných) významů. Uvedené sémanticko-pragmatické procesy se očekávatelně týkají především plnovýznamových slov; deiktických slov a číslovek jen výjimečně.

Relativně obvyklé je však ironické uzávorkování částic *už* a *jen*, protože ty mají startování implikatury jako svou prominentní funkci i bez ironického přepólování, srov. *odevzdal práci „už“ v listopadu* (měl práci odevzdat mnohem dřív); *nevraždil by „jen“ za sto tisíc* (sto tisíc by pro něj byla malá částka, i když malá není). Jako problematické, ne-li nemožné, se však jeví přepólování částice *ještě* – např. *odevzdal práci „ještě“ v listopadu* nedává smysl.

Implikatura je při využití uvozovek jistým způsobem přítomna vždy, o ironii však jít nemusí. V materiálu, který jsme získali, jsme předběžně rozlišili následující skupiny významových posunů, které uvozovky mohou signalizovat: upozornění na přenesení významu (někdy spojené s aluzí), oslabení významu, signalizace přibližného významu (protože vhodnější vyjádření nebylo produktořem nalezeno).

2.2.3. Upozornění na přenesený význam se objevuje např. v následujících spojeních: *strana nedávno „odstřelila“ svého vlastního primátora*; *zpěvačka „odkojená“ Radem Luxemburg*; *při vyšetřování se chytla pouze „malá ryba“*; *adrenalin je „poplašný“ hormon*; *figuruje v seznamu třiatřiceti menších „pirátů“*; *dokáže myslet relativně rychle a při tom „hrát divadlo“*; *psychologové doporučují „zlatou střední cestu“*; *bolest začala „vystřelovat“ do ramen*; *šéfovi Fedu „luxovali“ kreditku*; *popírá, že by byla „zlatokopka“* aj. Je otázka, proč se produktoři uvedených příkladů ke zdůraznění přeneseného významu uchýlili, když většinou jde o značně lexikalizované metafory. (Nemusí jít výhradně o metafory, v našem materiálu však převažují.) Upozornění znamená, že produktor si není jist, zda by vnímatel pochopil, že výraz je užit metaforicky, což ovšem místy překvapuje, protože např. v textu o nelegálním šíření materiálů stažených z internetu se jiný než metaforický význam u substantiva *pirát* těžko dá očekávat. Jiným důvodem může být to, že některé z uvedených metafor, ač lexikalizované, příslušejí ke stylově příznakovému výrazivu,

a tudíž je žádoucí, aby byly ve spisovném textu odlišeny (*odstřelit primátora, luxovat kreditku*). Produktor se zde vlastně intuitivně odvolává na maximu způsobu (mluv jasně, a zejména a) vyhni se nejasnosti vyjádření, b) vyhni se dvojznačnosti, c) vyhni se zbytečné mnohomluvnosti, d) uspořádej svou promluvu) – tím, že na metaforu upozorňuje, oslabuje obraznost metaforického vyjádření, protože vnímatel má být ujištěn, že nejde o doslovné užití.

2.2.4. Posun, který označujeme jako oslabení významu, znamená, že v kontextu se výrazu v závorkách sugeruje takový význam, který se se základním významem shoduje pouze částečně. Může jít o eufemizaci, např. v *zemi, kde „týrají“ učitele; děti „zpeněžíte“ v reklamním průmyslu* (učitelé nejsou týráni např. fyzicky, pouze je s nimi někdy nevhodně zacházeno; peníze za účinkování dětí v reklamě rodiče dostávají, avšak zpeněžení dětí v pravém slova smyslu by znamenalo prodej); *mělo by se to udělat pořádně a prosadit další „užitečné maličkosti“; dotace lákají „patlaly“; to neomlouvá zcela „nefér“ termín podání stížnosti; z mateřské dovolené „utekla“ po roce*, ale také o naznačení toho, že se produktor od doslovného významu částečně distancuje: *luxus „novověku“ se nachází přes ulici; má „víra“ v bio byla naložena; o „nejasnostech“ při financování jeho kampaně se mluví už dlouho; v té době byla ještě „módní“ autoritativní výchova; nepracuju s tím jako s něčím, na co bych „lákal“ okolí; Filipovský promluvil „ze záhrobní“; policii ani „normálnímu“ soudu to neřeknou* (neřeknou to jakémukoli řádnému soudu; soud by neměl být popsitelný jako normální nebo nenormální); *dítě už nikdy nebude „normální“* (neznamená to, že bude nenormální ve významu „postižené“, pouze bude něčím odlišné); *všichni souhlasili s tím, že spáchali ústavně-právní „prasárnu“*. (V posledním uvedeném příkladu jde jak o distancování, tak i o eufemizaci vulgarismu.) Oslabení významu může ale být i prostředkem vyjádření hodnocení vnějškového vzhledu nebo dojmu, případně vnášet významy další: *„mexická“ restaurace* (tj. taková, která se podle pisatele jako mexická jen prezentuje); *nejsem nadšenec do „slaniny“ nebo „karbanátků“ ze sóji* (jídlo, které pouze vypadá jako slanina nebo karbanátek); *přesvědčíte je, aby se zapojili do vaší „hry“; „zahrajete“ si s nimi, a pak je „opustíte“* (o hře a opuštění se mluví proto, že svým jednáním ostatní účastníky ovládáte a manipulujete, o skutečnou hru a opuštění nejde); *nechají dceru, aby u ní přespával „přítel“* (naznačuje se, že patrně nejde o přítele/milého, ale o klienta); *tohoto „profesionálního vězně“ zavřeli poprvé už ve dvaadvaceti* (být vězněm není profese, avšak je-li někdo vězně většinu svého života, zabírá to stejnou dobu jako dlouhodobé zaměstnání); *setkali se v přístavišti vedle „svých“ luxusních jachet* (svůj nemusí nutně vyjadřovat vlastnictví subjektu, avšak uvozovky zde sugerují, že o vlastnictví opravdu nešlo a že jachty byly někým poskytnuty); *chtěl se snímky dáte „politicky“ pracovat* (parodie na spojení *politicky pracovat* = působit na někoho v intencích určité politiky, které pochází z funkcionářského slangu z doby komunismu; příklad lze

nejpravděpodobněji interpretovat jako „chtěl snímky uplatnit pro splnění nějakého záměru v politice“); „*detaily*“ někdy *okázale přehlíží* (něco, co pouze subjekt považuje za detail nebo co jako detail záměrně prezentuje); *o kolik hodnotnější je sedět se dvěma „přáteli“ v zakouřené knajpě* (zúčastnění se navzájem chovají vnějškově přátelsky, i když se sotva znají) apod. V těchto případech se porušuje maxima kvality (obsah platí pouze částečně), ale také maxima způsobu, zejména submaximy a) vyhni se nejasnosti vyjádření a b) vyhni se dvojznačnosti. Lze říci, že umístění určitého výrazu do uvozovek je zde prostředkem takové produktorovy strategie, která mu na jedné straně poskytuje alibi, protože se nevyjadřuje přímočaře, na druhé straně mu tím, že význam výrazu oslabuje, otevírá prostor, ve kterém se snaží vnímatele nasměrovat k vytvoření potenciálních inferencí. To znamená, že produktor zde zároveň využívá maximu kvantity – a) tvůj příspěvek má být natolik informativní, jak je nutné pro daný rozhovor; b) neposkytuj víc informací, než je vyžadováno. Protože neposkytuje přesné kvantum informace, nutí vnímatele k tomu, aby si ji doplnil/upřesnil, a to takovým způsobem, že mu možné dointerpretování naznačí.⁵ Oslabení významu má často blízko k eufemizaci, nesouvisí však s jevy tabu. Základní význam užitého výrazu se nepopírá, pouze se naznačuje, že neplatí v úplnosti, i když tak zřejmě byl (jiným produktorem) prezentován, je zde přítomen aspekt hodnocení.

2.2.5. Signalizace přibližného významu je třetím případem významového posunu. Produktor se k této strategii uchyluje tehdy, když pro daný jev nemůže najít odpovídající vyjádření, a proto volí opis, který podle jeho názoru daný mentální koncept nejlépe vystihuje. Od oslabování významu se liší tím, že zdůrazňuje opisnou přibližnost a nezahrnuje hodnotící aspekt (vztah k projevu jiného produktora). Řadíme sem např. *Opravdu jsou ale malí dodavatelé „vykořisťování“?; dá-li fetišista před půvabnou ženou přednost jejím kozačkám, má je „radši“?; dá se při běhu „meditovat“?; souzní nějakým způsobem s japonskou „duší“; je vůbec běh „komunikovatelný“?; něco mnohem horšího než jakousi deklarovanou „alternativnost“; stávají se z nich jakési „věkové hybridy“*. Jak ukazují poslední dva uvedené příklady, významová přibližnost může být navíc explicitně signalizována neurčitým identifikátorem. Ten je zde ovšem redundantní, uvozovky by neurčitost signalizovaly dostatečně, resp. naopak při užití identifikátoru neurčitosti jsou uvozovky zbytečné. Za přibližný význam můžeme označit i případy, kdy výraz v uvozovkách zastupuje složitější, několikaslavné nebo závislou větou rozvitě vyjádření, které by na daném místě text zatížilo, např. *používat typicky „mezilidské“ názvosloví – „názvosloví, které se používá při popisu mezilidských vztahů“; „Darth Vader“ vykradl banku v New Yorku –*

⁵ Levinson (2000, s. 112–127) v podobných případech mluví o principu informativnosti a I-implikaturách – produktor poskytuje nejnutnější minimum informace, kdežto vnímatel se z doslova poskytnuté informace snaží vyvodit maximum podle předpokládaných produktorových intencí.

„muž v masce Dartha Vadera“; *není pozice, ve které by člověk byl více „uvnitř“, než pozice šéfa* – „není pozice, ve které by člověk byl více zasvěcen do vnitřních záležitostí“; *řetězec, jenž nasadí „příliš“ nízké ceny* – „řetězec, který nasadí takové ceny, které lze považovat za zcela neadekvátní“; *pak je označení velkým písmenem „správné“* (viz výše) – „pak označení vyhovuje podmínkám, které byly kodifikací stanoveny jako kritérium“.

2.2.6. Samostatnou zmínku zasluhují posuny u víceslovných, zpravidla dvojčlených pojmenování. Spojení *malá ryba / malé ryby, velká ryba / velké ryby* jsou lexikalizované metafory, které se vždy chápou jako celek (a jejich umístění do uvozovek může být zbytečné). Máme však na mysli případy jako *jádrem VV je „kuchyňský kabinet“ Víta Bárty; příběh jeho „lyžařského apartmá“ ve Špindlerově Mlýně; „užitečné maličkosti“; vyrážejí na lov „čerstvého masa“; byl to „třetí Mašín“*. Jde o to, že často není jasné, zda se uvozovky vztahují na celé spojení, nebo jen na jednu část. Výše byl uveden příklad *adrenalin je „poplašný“ hormon* – zde je situace jasná, protože relativizace (metaforičnosti) se týká pouze adjektiva; platnost významu substantiva v tomto případě relativizovat nelze. U spojení *kuchyňský kabinet* lze adjektivum považovat za (lexikalizovanou) metaforu ve významu „neobratný, amatérský“, jako ve spojení *kuchyňská latina*, nelze zde však vyloučit ani doslovný význam, tj. „takový, který jedná – možná – v kuchyni“, tj. v soukromém prostoru, a na podstatné jméno by se pak vztahovala ironie, protože u zmíněné skupiny o vládní kabinet nejde. Ve spojení „*lyžařské apartmá*“ není v kontextu jasné, co se relativizuje, zda to, že jde o apartmá, nebo to, zda se apartmá používá při lyžařských výletech, a tedy se sugeruje, že slouží k jiným účelům. Pak by ovšem bylo dostatečné umístit do uvozovek pouze adjektivum. Podobně „*užitečné maličkosti*“ mohou relativizovat jak užitečnost, tak to, že jde o maličkosti; reaktivizace celku by znamenala, že jde o neužitečné velké věci, což ale z kontextu nevyplývá. Spojení „*čerstvé maso*“ ve významu „mladý partner nebo mladá partnerka“ je jako celek nelexikalizovanou metaforou, a zdůraznění závorkami je tedy adekvátní, stejně tak představuje celek „*třetí Mašín*“ (o Milanu Paumerovi) – třetí člen skupiny, v níž dva byli bratři Mašínové. Relativizace pouze jedné nebo druhé složky v obou posledních uvedených příkladech nepřipadá v úvahu.

2.3. Jako poslední skupinu výrazů v uvozovkách nelze nezmínit případy, kdy je užití uvozovek neadekvátní, protože intendovaná relativizace významu je nejasná. Ve spojení *je to takový „malý“ podvůdek* se relativizuje rozsah „podvůdku“; není-li ovšem malý, pak to není podvůdek, nýbrž podvod a bylo by možné dát do uvozovek celé spojení. Bez uvozovek bychom výraz kvůli redundanci (malý + deminutivum) identifikovali jako ironii. Nejasné je také *má napomoci tomu, aby se „malí“ dodavatelé vymanili z vlivu velkých řetězců*. Buď jsou dodavatelé opravdu malí, a pak je velké obchodní řetězce ohrožují, nebo, jak naznačují uvozovky, nejsou malí, a pak

není jasné, jak je text míněn. Spojení *lodí lze jet i „na kole“* je nejpravděpodobněji pokusem o aktualizací hříčku, jinak ale je nutné číst celý text, aby vnímatel pochopil, že se píše o možnosti vzít s sebou na loď jízdní kolo. Vzhledem k tomu, že o do-slovném významu by patrně nikoho nenapadlo uvažovat, jde o aktualizaci poněkud násilnou. (Spojení *jet vlakem „na kole“* nebylo nalezeno.) Ve větě *Bývalý šéf špiónů byl jenom „vykonavatelem“ zadání* rovněž není jasné, proč byly uvozovky použity, protože osoba, o které se mluví, vykonavatelem skutečně byla.

3. Sumarizujeme-li naši sondu do pragmaticky motivovaných jevů v psané podobě češtiny, ukazuje se, že nejčastěji souvisejí s komunikačními strategiemi. U velkých písmen je situace poměrně jednoduchá, protože nejasnost významu nebo dezinformace nehrozí, i když např. honorifikace velkým písmenem může být nenáležitá a individualizace může působit jako násilná. Složitější je situace u psaní uvozovek. Zatímco v mluvených projevech, zejména tváří v tvář, je k dispozici poměrně široký repertoár realizačních prostředků, jichž může mluvčí využít k odstínění, rozšíření a specifikaci smyslu toho, co sděluje, psaný projev je pro produktora mnohem více svazující a zavazující, přinejmenším svou fixovaností, a prostředků schopných reflektovat především implicitní (a pravděpodobně i intuitivní) komunikační strategie nabízí daleko méně. Uvozovek by tedy produktor měl užívat s rozvahou. Toto vše se ovšem týká psaných projevů, které bychom mohli označit jako tradiční – v internetových psaných komunikátech nebo v SMS má grafika sdělnou i strategickou úlohu daleko výraznější.

LITERATURA

- BLUTNER, R. (2006): Pragmatics and the Lexicon. In: L. Horn – G. Ward (eds.), *The Handbook of Pragmatics*. Oxford, UK: Blackwell Publishing, s. 488–514.
- GRICE, H. P. (1975): Logic and Conversation. In: P. Cole – J. L. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics 3*. New York: Academic Press, s. 41–58.
- GRICE, H. P. (1991): Utterer's meaning, sentence-meaning and word-meaning. In: S. Davis (ed.), *Pragmatics. A reader*. New York – Oxford: Oxford Univ. Press, s. 65–76.
- HIRSCHOVÁ, M. (2006): *Pragmatika v češtině*. Olomouc: Vydavatelství UP.
- Internetová jazyková příručka* (2008) [online]. Cit. 2010-07-27. <<http://prirucka.ujc.cas.cz/>>.
- LEECH, G. (1983): *Principles of Pragmatics*. London – New York: Longman.
- LEVINSON, S. C. (2000): *Presumptive meanings: the theory of generalized conversational implicature*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- NEKULA, M. (1990): Pragmalingvistická interpretace ironie. *Slovo a slovesnost*, 51, s. 95–110.
- NEKULA, M. (1991): Signalizování ironie. *Slovo a slovesnost*, 52, s. 10–20.
- Pravidla českého pravopisu* (1854). Praha: C. k. sklad normálních školních knih.
- Pravidla českého pravopisu* (1926). Praha: Státní nakladatelství.
- Pravidla českého pravopisu* (1977). Praha: Academia.

- Pravidla českého pravopisu* (1993). Praha: Pansofia.
- RÉCANATI, F. (1993): *Direct Reference. From Language to Thought*. Oxford, UK: Blackwell Publishing.
- STARÝ, Z. (1992): *Psací soustavy a český pravopis*. Praha: Karolinum.
- SGALL, P. (1994): Lingvistický pohled na český pravopis I, II. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 168–177, 270–286.
- VACHEK, J. (1984): Notes on the use of capital graphemes in Modern English and Czech. *Prague Studies in English* 18. Praha: Univerzita Karlova v Praze, s. 17–24.
- WILSON, D. – CARSTON, R. (2007): A Unitary Approach to Lexical Pragmatics: Relevance, Inference and Ad Hoc Concepts. In: N. Burton-Roberts (ed.), *Pragmatics*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave Macmillan.
- ZIKMUND, V. (1863): *Skladba*. V Litomyšli a v Praze. Tiskem a nákladem Antonína Augusty.

Katedra českého jazyka FPHP TUL
Studentská 2, 461 17 Liberec
Milada.Hirschova@seznam.cz